

SZEMLE

A.Gergely András

ROMA KÖZEL-TÁVOLI VILÁGOK TISZTELGŐ SZEMLÉLŐDÉS A ROMA TÁRSADALMAK ELŐTT

/I. RÉSZ/

DOI: 10.25116/kozelitesek 2020.1-2.14

Több hang, több tér, több tisztelet

Olykor ideje van az emlékezetnek, máskor az elemzésnek, a belátásnak, a megismerésnek, s a szempontok egyeztetésének, megint máskor a tiszteletnek kell adózzon inkább, aki respektust gyakorolni képes. Itt most ezek „kevert módszertannal” feltárt spektruma következik. Tájképek és életképek, állapotok és emlékezetek, eltérő hangnemben, de egyetlen főtémára komponálva. Cigányság, romakutatás, megértő narratíva. Ennyi a fókusz, a horizont azonban rögtön távol, amint az első forrásművet kézbe vesszük.

Óvatlan kesergés – óvatos emlékezéssel

Ne tévedj..., igazad („IGAZAD”!? – mi is az?) sosem lehet, különösen nem kételyek vagy tesztelés, ellenőrzött értelmezés nélkül... S akkor meg minek az „ítélet”, az esztétikai klauzula, a műfaji besorolás, a múnemi mitopoétikai kontraszt, az olvasatot is csak olvasattal pótoló tücsökciripelés...?!

Egy sodró, sőt: iszonyatosan hömpölygő érzületválogatás, lemondó és ítélezésre sem méltató indulattömeg lakik egy társadalomérzületben illetékes költészetben. Pusztító kilátás és önutálattal is teljes, sérült emberlét tónusa lakozik Balogh Attila kötetében, az *Óvatos emlékezés* keser-ódájában.¹⁴⁰ Még ha óda lenne, hagyján, de cigány eposz, vagy az sem, hisz sem eposzi kellékeket nem visel, sem cigánynak nem akarja magát tartani. Vagyis inkább olyan igazi cigány líra ez, melyben az etnikai érzület természetes ugyan, de megnevezése szinte sértő is. Vagyis ha líra, akkor legyen az, de ne kapjon etnikai jelzőt. „Magyarul írok, ezért értelemszerűen magyar költőnek tartom magam. A cigány költő összetétel számomra egy nehezen értelmezhető, nem létező kifejezés” – mondja önjellemzőként. S hasonló módon a sebzettség, a műláb, a mankó megléte adottság, de nem az emberhez tartozó lényeg, nem a leíró jellemzés eszköze, s nem is a szánakozó szolidaritás támasza. „Nem tudom, mennyi barátságot bír el egy élet. Aki engem szeret és elfogad barátjának, az felettébb bátor ember. A mankóm

¹⁴⁰ Ayhan Gökhan interjúja, Litera, 2018. július. On-line:

<https://litera.hu/magazin/interju/balogh-attila-magyarul-irok-magyar-koltonek-tartom-magam.html>

páncélt ad, de sajnálatra épül” – fogalmazza meg egy interjúban, ahol tennivalóiról, folyóiratáról, korábbi munkáiról kérdezik.¹⁴¹

Elszántan kegyetlen hangja, mely a kötet tizenhárom esszéversében nyilatkozik meg, ebben a hármás rétegzettségben, kétszeres hátrányban, megejtően bensőséges fenekedésben látja és láttatja a láthatatlan világokat, a számunkra ismeretlen kietlenséget, a megismerhetetlen oktalanságból fakadó indulatosságot. A Szikszón született (1953) költő hangja nemcsak Petri György beszéduralom-tónusához hasonlít, de rokonságba kerül Ady zúzmarás utálatosságával és József Attila mindenben-elveszettségével is, ugyanakkor mindannyiuk elutasító rosszkedvét is hozza, de meg ránk is terheli annak közérzetét, milyen lehet nemcsak választani tudni, de a választhatatlant elfogadni, a választottságot és a csakazértis-túlélés gyermekkori terhét az értelmetlen múltidézés felől az önelfogadtatás állandósult identitás-harcává is tenni. Elfogadni látszol, mert romának látsz és annak is akarsz látni, együttérzőnek tűnsz, mert sajnálsz, megajándékozod önmagad a „megértésem” bájitalával, s nem érted, mitől részegedtem mégis pont én a létezhetetlen állapotok leíró szerzőjévé. De ne törd magad, sem megértésre nem vágyom, sem népem identitásának a hódoltatásig vezető legitimálására nem törekszem. Ember vagyok, s ha ez nem elég, akkor a többi úgyis mindegy már...

S attól, hogy az elfogadásért nem rimánkodik, a megértő rokonszenvért nem könyörög, épp e kíméletlen derűtlenségtől lesz érdes tónusú, kihívóan őszinte, vásottan öntudatos – majd ennek ereje révén mégis szerethető. Mintha képtelen tájakon járna, belső szakadékok partján, dögkutak és kórházi kezelőszobák elviselhetetlenségéből is menekülni képes létében pedig folytonosan az anyák, a durvaság, a kecstelen létforma, az elviselhetetlenségében is túlélhető állapotrajz mint egyetlen esély volna jelen minden percében és napjaiban. Egyéves korától gyermekbénulás, húsz évnyi kórház, a mozgásjavítás vállalt kényszere dacára lesz minden más, mint ami lehetne...: egy alsóvadász cigánysoron a nyolcgyerekes család legkisebbjeként minden juthatott neki, ami a versbe, a szabad közlésbe, a tanításba, az átadásba, a másoknak rosszabb állapot javításába vonzhatja. A szegénység, az esélynélküliség edzette, a zenész apa lakonikus merevsége, a nagycsaládi tónusú női kollektivitás, a minden más őszinte megismerése és könyörtelen kimondása szinte akkor is költészetté teszik szavait, ha azok elemei talán könnyedebben simulnának egy lírai szociográfiába, egy történeti antropológiába, egy etnicitás-történelembe, vagy a Rádió C és a Cigányfűró folyóirat szellemiségébe. „Iszonyatosan félem, s undorlom az írást” – vallja ki Alternatív József Attila-díja ellenére. De hát akkor most ki itt a költő, ki a befogadó, s minek a közlés, ha nem akarom, hogy bármit is elfogadni hajlandó legyél abból, ami elfogadhatatlan...?!

¹⁴¹ 1944. június 16-án a budafoki Első Magyar Kartonlemezgyárban 22 vagon, 500 ezer könyvet dobtak a zúzómalmába Kolosváry-Borcsa Mihály frissen lett államtitkár eligazítása alapján, aki két év múltán így emlékezett: „Nemcsak az volt a célom, hogy megsemmisítsek könyveket, hanem az is, hogy helyet csináljak az elnyomott magyar íróknak”. 120 hazai szerző könyvei estek áldozatul... És hely aztán bőven lett... Lásd még fotókkal <https://magyarnarancs.hu/tudomany/egyetlen-udvariatlan-szoval-nem-bantottam-a-zsidokat-93339>

Hogy valamiképpen írjak róla, „másképp” kezdtem morzsolgatni szavait, prózaként próbáltam olvasni drámai mondatait, s pár sornyi közlésben már annyi sűrítés rejlett, hogy egy oldalnyi reflexiót fűztem volna hozzájuk, annyi óvatlan kesergés dúlt bennük. Méghogy „Óvatos emlékezés”... Óvatlan jelző, vagy elcsukló indulat, lesajnált helyzet, ironikus frász, kritikus érzület rakásra konstruálódik szövegében. Voltaképp szinte azért csudálkozom: minek írja le, ha ennyire reménytelen minden. De megvezet, becsal oda, ahol kegyetlenül kopogó szavai érdemi módon semmisítik meg nemcsak az óvatos emlékezés minden részletrajzát, de eközben megteszik mindezt az egyetlen lehetséges cselekvés apoteózisává. Idézni kéne tőle, sokat, s állandóan, viszont az is lehetetlen lenne, hisz olyannyira sűrű, antropológiai derűvel átítatott, mégis reménytelen, hogy minden kétsorosa élő cáfolata lenne további sortöredékeinek.

Volt francia szabó, cigány költő, könyvekkel házaló, Cigány Kutatóközpontban néprajzi gyűjtő, önkéntes tanító, könyvtár szakos egyetemi hallgató, hittudományi főiskolás, kulturális közéleti szereplő, tanulmányi ösztöndíjas, népművelő misszionárius, beteg, a Magyar Cigánytelep Köztársaság megalapítója, a kollektív emlékezés megtagadója, „a cigánytelep szélén álldogáló férfi”, az egész cigányirodalmat „a kereszténység vakfoltjainak számbavételére” érdemesítő kritikus, s megannyi más is.

Ezek így is, amúgy is feltételek csupán. Ködös, kínos, pusztító, kietlen feltételek, az óvatlan emlékezés termékei. Balogh Attila más. A máshoz képest is még másabb, de így egyéni. Szeretnünk kell őt, ha nem megy, akkor is. De nem miatta. Csak azért, hogy óvatlan kesergése mégse lehessen a pokol végső igazságossága.

Egy másik tér, több másik társadalommal

Egy efféle alcímre az első reakció könnyen és racionálisan lehet az: mihez képest másik a tér, s micsodák azok a másik társadalmak...?!

Csak nemválaszom van erre, avagy súlyosan kitérő, méltón megalázkodó, lehetetlenül respektív, de egészében is tisztelettel teljes. Immár nem pusztán-csupán azok felé, akik szereplői, részesei, áldozatai, túlélői egy valaha volt rossz válasznak, hanem azok iránt is elismerő bólintás, akik mindezt megőrzik az emlékezetnek, írnak róla, észben tartják, megörökítik. Itt most többféle útra is indulok, s csupán hívogatni tudom az olvasót, utazzon velem egy kicsit, közös kabinban, közös képekben, közös emlékezetben.

A másik tér most nem más, mint az idő, a tudás tere, a Könyvek tere. Melyeket pontosan hetvenöt évvel ezelőtt, épp az akkori könyvhét alkalmával kezdtek zúzómalomba hajítani Budafokon,

tonnaszám, egészen pontosan 500 ezer kötetet.¹⁴² Mert „mások” írták őket, mások olvasták, s megint mások hirdettek bőszen rendteremtő hadjáratot ellenük, mint vírus ellen, mint veszélyes üzenet ellen, az írástudók felelőssége ellen...

A másik társadalom az, ahol az egyik nem fér meg, vagy nem hagyják ott élni, vagy száműzik, elüldözik, előítéllettel veszik körül, s bár nem ismerik, de végleg eltüntetni mégis jobban szeretnék, mint megismerni. Ehhez alább több közelítésmódot is egyberaktam – sajnos nem eleget ahhoz, hogy kiesebebb összképet adjon ki. De legalább a legfelszínesebb közelítést, az időszerű üzenetet, a nyáron esedékes emléknap (augusztus 2.) előtti üzenetet mégis.¹⁴³ Ebből is a legközvetlenebbet – az auschwitzi haláltáborban meggyilkolt háromezer cigány emlékezetét megörökítő kötetet emelem előre, egyiket a több közül: Jutka Rona *Magyar cigányok – Túlélők vallanak* című könyvét.¹⁴⁴

A légköréről, ha nem is a szerzőket idézem most, lehessen itt egy gesztusnyi emlékezet...! Konrád Györgytől való:

„Fogadják tisztelgő fejhajtásomat azért az egyszerű tényért, hogy ott voltak. Már az is erkölcsi érdem, hogy odakerültek. A jó gyanújába fogható az, akit odazártak, valamit talán tettek a zsarnokság ellen, és a szabadság nevében tették ezt, ha sokféleképpen értelmezték is ezt a szót.

A testvériség az emberek között sohasem lehet teljes, a kivégzőfalnál az áldozatoké mindenképpen teljesebb, mint a kivégző-különítményé.

Hogy önök hajlott korukkal dacolva még találkoznak egymással közösen emlékezni, bizonyítja az egykori táborlakók szolidaritását. Egykori őreik valószínűleg nem találkoznak. A fogság, amelyet a sors kegyelméből sikerült túlélniük (hosszátéve az állhatatosságot és a kölcsönös összefogást), csak annyit bizonyít, hogy akkor önök vállalták azokat az igazságokat, amelyek veszélyesek voltak, viselték azt a különös mivoltukat, amely akkor halálra volt ítélve.

Tisztelet a halálraítélteknek és az életben maradtaknak, zsidóknak és keresztényeknek, vallásosoknak és vallástalanoknak, embereknek, akiket politikai meggyőződésükért a diktatúra szögesdrót mögé tett”.¹⁴⁵

A fogság, a tábor, a más terek és kényszerek, állhatatosságok és emberségek, kivégzőfal és szögesdrót együttese, az összefogás és áldozatvállalás hangja szól Jutka Rona könyvéből is. Mely övé is, meg nem is csak, de mindannyiunké, s ugyanakkor részben azoké, akik túléltek a másabb idők mindünk számára feszélyező kíméletlenségét.

¹⁴² https://jelesnapok.oszk.hu/prod/unnep/a_cigany_holokauszt_emleknapi

¹⁴³ Napvilág Kiadó, Budapest, 2011., (angol és magyar nyelven, szöveg és fotó: Jutka Rona), 165 oldal

¹⁴⁴ Konrád György: *Levél a buchenwaldi koncentrációs tábor egykori foglyaihoz*

¹⁴⁵ *Fogyasztás, hírnév, politika – Az erdélyi gábor román presztízsgazdasága*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2014, 728 oldal

Szerzőkről írtam fennebb, s A szerzőről, aki kép és szöveg formálója is. De bizony van más is a kötetben, így például Ferge Zsuzsa írása (12–14. old.), aki a *Magyarországon nehéz cigánynak lenni* című bevezető szöveg alkotója, Szuhay Péter pedig *A Holokauszttól a Pharrajimosig* címen adja keretformáló dolgozatát (121–128. old.), jelezve részint a holokauszt-élművek első időszakát Nagykanizsa és Nyíregyháza emlékezet-politikájában, valamint azt is, ami írásának alcíme: *Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája* (ÉS, 2015. november 18-i szám). Itt tehát a szociológiai, szociálpolitikai és kisebbségi örökségi keret Ferge írásától Szuhay dolgozatáig elő- és hátlappal látja el Róna Jutka munkáját, mely Szatmárcsekétől a békési tájig, Baranyától Zalán át Vas megyéig és Várpalotáig bejárt faluhálón belül nyolc településről vett portrékkal adja ki a könyv anyagát. Az album alcíme a *Túlélők vallanak*, s ennek fotó- meg interjú-szövegei töltik ki a terjedelem javát (16–120. o.). Mindezek szövegszerűen a kötet végében angolul is megtalálhatók, a képaláírások hosszabbak és magyarázó-leíró célzatúak, ugyancsak magyar és angol szöveggel, de a képekkel harmóniában nemcsak hitelesítenek, hanem gazdagítanak is.

Ha ezek koronájaként és maga a kötet keletkezési okaként is tekintjük (Ferge Zsuzsa bevezető szavaiból), hogy „Jutka a holokausztot Hollandiában, egy holland parasztcsalád védelmében élte át. A szülei Hollandiába kivándorolt magyar zsidók voltak. Tudott a magyar zsidók háború alatti üldöztetéséről, tömeges pusztulásukról. Azt nem tudta – miként sokan mások sem –, hogy 1944 a cigányok számára is végzetes volt, ők is osztoztak a megvetett »fajok« sorsában. Jutka könyve abban akar segíteni, hogy közösen jóvátegyük ezt a nem tudást” (12. old.), akkor még több összefüggésben érthető, mit keres egy holland a magyar cigánysoron, öregotthonban, nemzedékek emlékezetében. Ferge ezután elnagyolt, de hiteles 20. századi cigányság-történetet vázol fel időközök és adatok sorával, szociológiailag a cigányként megmaradók, a „kilépők” és a sikeresebben élni nem tudók egyharmad-egyharmad arányaival, mentális és anyagi állapotuk romlásával, a körülöttük újraszülető szegénységellenes indulat és faji presszió növekedésével. Ekként a szegény=cigány tévképzet, továbbá a (kormányzati tevékenység hatékony segédelmével) növekvő gyűlölet elleni tiltakozás reményével, tehát a holokauszt emlékezete révén a megértés szándékát szorgalmazó soraival teszi teljesebbé üzenetét. Szuhay viszont mint roma-kutató és a cigány emlékezetkultúra több szempontú megörökítője is, ennél sokkalta kiterjedtebb képet ad részint a romakutatások alakulásáról, részint a polgárjogi ellenállásról, de a Porrajimos fogalom, a sérelem/jogfosztás/megsemmisítés tartalom átélésének és reprezentációjának értelmezés-történetéről, az emlékező események, virrasztások, a polgárjogi védelem szándéka és az etnicizált világban a méltóság, a világosság, a múlt jelen idejűvé válásának adataival is megerősíti az egységet, „az üldözöttek összetartásának” szertartásosságát.

A kötet válogatott fotói az esetek többségében nem művészfotók, hanem szituatív dokumentumok, számos intim és korrekt portréval, helyszínt megidéző tónussal (esetek helyszínei, emlékhelyek a helyi közösség ismeretkincsében, társas-közösségi lenyomatok, iskola, tópart, kollégium, a komáromi erőd, a kivégzések néhány tetthelye, emlékállítások példái). A Konrád Györgytől idézett „hajlott korukkal dacolva még találkoznak egymással közösen emlékezni” tartalom ebben válik teljessé, hisz őreik, kínzóik, kirablóik és megsemmisítőik nem tudnak találkozni, a túlélők viszont igen, s e találkozásban az emlékállítás gesztusa, a megőrzés és tisztelet jelei hatványozottan benne vannak.

„Túlélők vallanak”... – az alcím és a fényképek belső harmóniája, a szövegek közvetlensége és a feldolgozás egésze ezt az emlékállítási szándékot teszi teljessé. Nemcsak a kegyelet napján, hanem a tatárszentgyörgyi roma gyilkosságok évfordulója tiszteletére is, a könyvek és a könyvekben lakozó kollektív história emlékezetére ugyancsak. Ma még lehet emlékezni. Holnap már ez sem biztos. Vagy nem úgy, ahogy szabad (lásd az Úz-völgyi temető éppen dúló eseményeit), vagy nem úgy, ahogy illendő lenne (lásd a hivatalos-állami-kormányzati cigánypolitika totális vakvágányát vagy a kíméletlen telepbonthatások, kilakoltatások, vegzálások intézményesített megoldásait). A túlélők vallanak – de mindenekelőtt azokról, akik sem az elfogadásban, sem a megértésben, sem az együttélésben nem maradtak emberek. Azaz nem csupán vallanak, de szándék nélkül vádolnak is, hiszen az orgiák idejében ritkán maradt indulatmentes bárki, akit arra serkentettek-kértek, legyen elnézőbb a mássággal szemben. Nem sikerült nekik, s ma sem sikerülne, úgy fest...

A „másik tér” a másik idővel tehát így áll párban, a többségi társadalmak intoleranciája pedig azzal a társadalommal szemben öldöklő hatású, amelynek másik ideje már elhozta a reményt a túlélésre, ez azonban mégis egyre bizonytalanabb.

Talán egy másik társadalomra és ugyanerre a térre lenne szükség, ha lehetséges volna mint kihívó megoldás. E kötet kétséget sem hagy afelől, hogy szándéka ezt elősegíteni és a megértés módját könnyíteni.

Transznacionális térhasználat a presztízsgazdaságban

A kortárs társadalomtudományi tudás- és tudomásterületek között létezik több olyan tematikus felosztás, mely alapvetően ragaszkodik a klasszikus rendszerelméletek alapján megfelelőnek vélt klasszifikálási metódushoz, a lehatárolt tudományterületi határokhoz, tematikus horizonthoz. A 20–21. századi új tudásparadigmák és újabb kutatási optikai eszköztárak divatba jövele azonban jócskán változtatott ezen, vagyis valamely multidiszciplináris művet egyetlen aspektusból értékelni egyenesen korlátoltan kényes-kínos eljárás. Az alábbiakban olyan monografikus műről „próbálok”

tartalomvázlatnak is szerény közlést adni, melynek négy-öt tudományág vidékén lakozik katalogizálási mutatója. A néprajzi tárgykutatás, a szociálintropológiai rokonságvizsgálat, a roma folklórvizsgálatok (általán ismert vagy elgondolt) tudományági eszköztárát részben szem előtt tartja ez a mű is, ám részint a lehetséges tudásközi ablakokat nyitogatni szándékozva valamely „köztes” nézőpontot vállal, s belemegy a Polányi Károly lefektette nagy átalakulások (hitel, monetáris interakciók, közvetett hatások, piaci interakciók) együttesébe, még érint is a társadalmi térhasználat, a térbeli mozgások, a cserekapcsolati kultúrák oly klasszikusaitól való tudásminőségeket, mint Marcel Mauss vagy Marót Károly, Pierre Bourdieu vagy Erving Goffman, Arjun Appadurai vagy Igor Kopytoff szellemisége. Ez az (egyszerűsített képletben) interakcionista képletsor, mely a komplex gazdasági cserefolyamatok és hitelkapcsolatok tőke-érzékenységi velejáróira utal, igen színes változatban terjed szét Berta Péter *Fogyasztás, hírnév, politika* című munkájában,¹⁴⁶ akár ha a családszerkezet, a térbeli távolságok, a rokonsági vagy párválasztási normák, a csereértékek interaktív tőkekonverziókba injektálása stb. kérdéseiről (vagy akár csak ezek nyelvi, több romániai nyelvcsoporthoz és roma lokális szubkultúra kölcsönhatásairól) értekezik. Így mintegy elkerülhetetlenül saját(os) tudományos nyelvet alakít ki (jobbára elődei, Patrick Williams, Michael Stewart, Leonardo Piasere mintájára, de Aparna Rao, Jean-Pierre Liégeois, Pulay Gergő, Kovai Cecília, Bakó Boglárka, Szuhay Péter ellenében, akik persze javarészt egy szót sem írtak a gáborokról, így nem is igazán kérhető számon olvasataik felhasználása). Ebből mint elemzési pozícióból belátva: a lokalitás és marginalitás, a települési és családi gazdaság, az inter-és transzlokális hálózatok, a tőkeformák új értéktartományai, a kapcsolati tőketulajdon csereviszonyai, a kultúraformáló kereskedelem és kultúrateremtő igyekezet, a rétegzett roma identitás, Erdély eltérő tájainak cigány szervezeti lefedettsége és piacosítása, a rejtett ökonómia és szürkegazdaság lennének kulcsfogalmi, amelyek összességükben többszörösen rétegzett és változó szaknyelvi narratívákkal ékes verziókban mutatkoznak, egyben arra is evidens módon utalva, miért nem hagyja magát beskatulyázni a mű, s miért is tekinthető többnek, mint a használtcikk-kultúrák kortárs néprajzi leíró megközelítése (melynek egyik kulcsfontosságú szövegválogatását ugyancsak Berta szerkesztette...!). Tegyük hozzá: nem hetven éves professzorról, hanem pályája délelőttjén járó, máris több szín pompás művel bizonyítani képes alkotóról, kutatóról, tudósról van szó, aki teljességgel új területet, új időstruktúrát, új gazdasági antropológiai elemzésmodot hozott a le-nem-egyszerűsíthető tudáspiactra, beleértve a rokonságkutatásokat, a cigány-magyar együttélés változásait, a gazdasági antropológia kutatásmódszertanát, a tárgykultúra-kutatások e kötettel is gyarapodó információs tárházát.

Engedtessek itt (valami különösebben körmönfont dramaturgiai gesztus nélkül) egy erőltetett „konklúzióba” illeszkedő kulcsmondatot előrehozottan megfogalmazni a pertraktált mű egészéről.

¹⁴⁶ Hasonlóképpen értékeli Szabó Árpád Töhötöm a BUKSZ 2015/3-4. számában megjelent kitűnő és alapos áttekintésében, <http://buksz.c3.hu/150304/index.html>

Néhány évtizednyi tudományos működés, pár tudásterületen való alkalmi tájékozódás és megannyi szakmai kulcsműérítőlegesség ismertetése alapján mérlegelem magátaszóban forgó monográfiát, s annyit előzetesen is vállalhatónak tartok kimondani: ekkora és ilyen komplexitású társadalomtudományi mű korszakosan ritka a néprajz, antropológia, gazdaságtörténet, kultúratudomány, szociológia, romológia egész hazai tudásterületén, mondhatnám páratlan.¹⁴⁷ Ezt persze igazolnom kéne, alaposan alátámasztani – ami azonban nem fog sikeredni (például mert a rokon tudásterületek szakirodalmából hasonló fajsúlyú munkákat kéne terítékre hozzak, összehasonlítsak, mérlegetek, részletezzek, ami itt nyilvánvalóan nem fér el, s nem is igen lenne értelme, mutatja immár a mű szakmai fogadtatása számos területen). E néhány tudásterület szerény néhány tucatnyi lehetséges megközelítést is rejt magában, kezdve a tárgyválasztással, kutatásmódszertan, elemzési horizont, empirikus tapasztalat, esettanulmányi szintű belátás és rendszerelméleti leírás, kontextusok és tudástartományok megannyi kölcsönhatását nem is említve – ezek eltérő aspektusú egyenkénti megközelítése külön-külön is meghaladná az adott terjedelmet, de tudástartományi gyarapodásukhoz az értekezés nyilvánvalóan előzékenyen hozzájárulhat. Itt azonban mindezek kevert módszertannal átölelése, erdélyi milióban nyomon követése, transznacionális és transzlokális szektorokban tettenérése, mikrogazdasági és féllegális kereskedelmi övezetekben, tradíciókövetésben és roma identitás-forgalmazásban feltárt rész kérdéseiknek további relevánsan feltárt kapcsolódási pontjai a társas viszonyok, a szimbolikus politika, a rokonsági rendszerek, a mikrotársadalmak, a migráció, a munkaerőpolitika, a párválasztási rendszerek, az identifikációs rítusok, az értékelméletek, a presztízstárgy-piac és mások (mondjuk másfél tucat) ágazati tudástára felé igencsak látványos. Épp így lehetőség például a lokalitás másképp értelmezett, kis- és nagytérségi szintaxisokban mutatkozó, a nemzeti és etnikai határokat átlépő, sőt az eddig „konvencionális” tudományágak szerinti analitikus közelítéseket is meghaladó tranzakcionális belátások egész további rendszereinek adekvát hatása a település-, tér-, közösség- és roma-kutatások igen széles tartományára. Vagyis nem álszerénység ez itt, nem a szavakat nem találom hozzá, de a 728 oldal áttekinthetően részletes tartalomjegyzéke is hét oldal, a bibliográfiája pedig huszonöt... – tesszen hát megsúgni, mekkora latolgatás kell ahhoz, hogy rövid három-négy oldalas kivonatba merészkedjen belekezdeni a recenzens...! Hátmég, hogy összehasonlító etnológiai, romológiai és gáborcigány-kutatási horizonton érvényes tartalmakat emeljen ki a lehetséges szakkönyvtári polcokról!

A kötetéről szólván a legkevésbé sem tagadom: a fentiek előrebocsátása részint oktalannak tetsző, elfogult, tisztelgő elismerés, kimért szavak helyetti felkiáltójeles respektus kifejezésének célját szolgálta, részben menedékképpen is hangzott, mivel jószerint egyetlen fejezet megannyi összefüggés-kapcsolódásáról is egész fejezetnyi elemző értékelést lehetne adnom, de ez is csupán a tizenkilenc

¹⁴⁷ Berzeviczy Albert: Liszt Ferenc emlékezete az Akadémiában, *Budapesti Szemle* 1935. 239. kötet, 695–697. szám. <http://www.momus.hu/forum.php?forumcat=149&pager=3>

fejezet megfelelően apró törmeléke lenne akkor. A legkorrektebb úgy lennék, ha a tartalomjegyzéket idemásolnám, s abból mindenki egyértelműen látná, miképpen építkezve és miféle tagoltsággal mutatja be „tárgyát” a szerző. Ez azonban egyúttal riasztó is lehetne, mert maga a szövegtöredék eltér a Közös Dolgaink „képzelt” olvasóinak szótárától – viszont talán mégis árulkodhatna magáról a komplexitásról, mellyel a kötet bánik. Ezért most köztes megoldást választok: a magam romakultúra-olvasói virtuális képéből indítva arra fókuszálok csupán, honnan indul, mifelé halad, s mit kínál nekünk a monográfia, avagy hát miképpen is lehetne követnünk építményének szintaktikai szféráit...

Kezdve a Bevezetővel, ez mindjárt a transzlokális gyakorlatközösségek és többhelyszínű terepmunka címen elméleti felületet kínál ahhoz a speciális optikához, melyen át a további hétszáz oldalt láthatjuk. A kétségkívül már erre épülő második fejezet a megélhetési stratégiák konvencionális és rendszerváltás utáni gazdasági, kereskedelmi, etnikai és migrációs világába invitál, majd a következő az interakciós technikák (*romani politica*) szimbolikus küzdőtereibe vezet, hogy a negyedikben legott kiterjessze mindezt az etnicizált szimbolikus földrajz és a lokális dominanciaviszonyok felé, s egészen a 16. fejezetig leginkább a presztízsgazdaság, tárgy-kultusz, megélhetéstechnikák és a tárgyakhoz társított etnikai eredetpolitika belső bugyraiban kalandozzunk, majd az utolsó három blokk az interetnikus stratégiák, fogyasztáspolitikai, politikai diskurzusok, konfliktuskezelések, konzervatív-tradicionalista és rokon narratívák miliőjébe kalauzol, végül a multietnikus hagyománykezelés, etnikai határátlépések, „versengő muzealizálás” és tulajdonlási verseny szerepével zár, közelebből a repatriotizációs és értékrendi diskurzusok 20. századi körképével és mindezek kutatástechnikai kérdésköreivel. Így sikerülhet talán „absztrakt” alakzatba, kivonatolt tartalomjegyzékbe szorítani, amit a kötet gazdagon kibont.

Részben visszafogott (és nem kevésbé erőltetettnek tűnő) minősítéssel az oktagonális vagy még több szempontú közeledés- és értelmezés-együttessel egykönnyen lehet egyet-nem-érteni, s éppúgy lehet egy hihetetlenül komplex kérdéskör váratlanul sokrétű taglalását is meglátni benne. Lehet persze úgy kontextualizálni mindezt, hogy mi minden hiányzik belőle (példaképpen nem igazán látunk rá eléggé cizelláltan a romániai roma közösségek sokféle tagoltságának és e tagoltság kutatásainak jeleire, a románokkal és magyarokkal való intimitás-viszonyok tartalmaira, a másfél-kétszáz évvel ezelőtti magyar ötvösmesterek készítette ezüskupák akkori és mai szemantikai tartományait a mindenkori/akkori/mai etnicitás-szakerőltetés szerint tagoló értékelések különbségeire stb.), de ennek velejárója lenne, hogy a néhány felszínes közhelyet a gábor-cigányokról mégis tudó ember okkal azt higgye: valami túlbonyolított hópuszpókolásról van itt szó, s maga a recenzens biztosabban rálát a munka egészére, tehát „igaza” is van. Holott épp ellenkezőleg: a kötet textuális sűrűsége, aprólékos

eligazító és leíró aspektusa ugyan köztes határon jár a néprajztudomány és tárgyi folklórkutatás, kulturális antropológia és szürkegazdaságot kutató szociológia, érték kutatás és romológia megannyi határvidékén – de ebből fakadóan egyik legfőbb erénye az ezek közötti magabiztos mozgás, másik előnye a sokszempontú megközelítés, a „több terepű etnográfia” összehasonlító és kultúraközi intimitásokat is feltáró lehetőségeinek sikerre vitele, de további érzékeny szövevények vezetnek a csereviszonyok, a rokonsági rendszerek, a származásközösség és cselekvésközösségek pszichikai dimenziói, a tárgykultúrák megmaradási és átalakulási viszonyrendszerének piaci relációi felé, a nyelvi és kultúraközi kommunikáció megannyi tartománya irányába ugyancsak. Az tehát, hogy „hiányterületeket” nevezzek meg, erősen képtelen és árulkodóan öntetszelgő gesztus lenne. Kereső és értelmező szempontom ezért inkább az: miképpen szól „ki” a kötetből a kultúrakutatás, a közösségkutatások, az etnikai világok, a roma társadalmak, a nemzetköziség és főleg a határok-fölöttiség, amely a tágabban vett társadalomföldrajz számára új optikai aspektust kínálhat...

Itt leginkább abból indulok ki: a térbeli társadalmi létezés evidens és adott határai részint a települési, regionális, igazgatási szempontból is „leírhatónak” tekintett lokalitásokkal kíván definitíve foglalkozni. Létezik ugyan a település-, város-, tér-, hálózat- és lakónépesség-kutatásoknak megannyi klasszikus vagy akut irányzata, de a közösség mint mikrouniverzum csak ritkán jelenik meg úgy a kutatások többségében, hogy az elemek összessége több, mint a teljesség – vagyis a mikromiliókben megnevezett részelemek is több dimenzióban kapcsolódnak össze egymással mint „szervezeti” egységek, mint etnikai tartalmak kontextusai, mint szimbolikus többletjelentést hordozó közeg, mint téri dimenziók között is határfenntartás mellett határátjárásra berendezkező entitás stb. Ezt a „gyakorlatközösséget” a belső erőviszonyok, családi kötődések, házasodási modellek, kapcsolatkötési minták, élményfókuszú életvitel, tőkekonverziós eljárások „kisvállalkozási modellje”, presztízspolitikák, migrációs és kapcsolati tőkék, rituálék, szimbolikus értéktartalmak mentén megvilágító kutatói pozíció a maga komplexitás-szintjén, a „sűrű leírás” antropológusok által követett módszere (a történések részletrajza mellett a jelentések horizontjának rögzített együttese), valamint a téri relációkat az idői komponensekkel összefüggésbe hozó tranzakciós történeti értelmezés éppen a maga pragmatikus hidegségével számol le akkor, amikor az „ott élni, itt írni” kettősségét egyszerre kalkulálja bele a munka egészébe, s nem vesz föl értelmezhetetlenül „hideg” objektívációs hangnemet, hanem beépíti a szövegszerű vallomást, a közvetlen verbális aktusok, az eltérő narratívák habituális elemeit is magába a feltáró értelmezésbe, továbbá tudományos nyelvi kontextusába is.

Itt, ha lehet, a szerző tudományosan közvetett közvetlensége olyan momentum, melyet a lehetséges olvasó figyelmébe ajánlhatok, s egyúttal talán magamtól is eltolhatom azt a tévképzetet, hogy bármit is leírtam a kötetéről, ami ne lenne érdemdúsabb dicséretre vagy impozánsabb értékmegnevezésre

méltó. Valójában csakis annyiban reménykedhetek: saját talánykodásommal sikerült olyforma kérdések felé terelgetnem az érdeklődőt, hogy nem fogja tudni és akarni megúszni e kötet alaposabb vizitálását. Ez ugyanis immár kevésbé a szerző, s talán még kevésbé a versengő transzlokális fogyasztói szubkultúrák fenntartásában érdekelt romák csoportjainak fontos – ám annál lényegesebb lenne a roma közösségek ismerőinek, a munkapiacon tájékozódni próbálóknak, a szürkegazdaság belső dimenzióit elemezni hajlamosaknak, a mikrotársadalmak önszervező és integratív energiáit más szempontból belátni próbálóknak, a kelet-európai térség roma szubkultúráinak teljesebb átlátását igénylőknek, az integrációk és identitások rejtett kölcsönkapcsolatára érzékenyeknek, a konvenciók vagy határok világáról kicsit konvencionálisabban gondolkodóknak, a társadalmi kapcsolathálókat archaikusnak tetsző modernitását is belátni hajlamosaknak, a „vadkapitalizmus” értékválságait lokális értékekkel ellentételezni szándékozóknak. Eképpen pedig váltig biztos lehetek abban, a regionális- vagy tértudományok, az erdélyi roma-kutatások, a kisebbségtudományi összehasonlító vizsgálatok, az európai cigányságok kutatóinak is élmény-lehetőség fölfedezni e könyv sűrű szimbolikus világából a még sűrűbb társadalmi világunk felé közvetített erényeit, a társas kapcsolatok szabályozó rendjének rejtett ékességeit, a föltáratlan gazdasági térségek kapcsolati kultúrákra épülő dimenzióit, a térhasználat és értéktezaurálás sajátlagos módjait, s mindazt, ami ebben a kultúrák közisége térhatárai, az időiség értékelve szerint fontossá válhat. S nemcsak számunkra, nemcsak az Amerikai Szociológiai Társaság által a kötetért nemrég odatélt „*The 2020 Consumers and Consumption Distinguished Scholarly Publication Award*”-ot figyelembe véve, de magának a térségi közösségnek sem érdektelen önképéhez is hozzájárulva.

Liszt Ferenc és a „czigány zene” társtudományi interpretációja

A kultúrák közisége és a feltáratlan világok időbeliségének persze nemcsak a mozgás, a csere, az értéktranszfer lehet kérdése a maga primer valóságában, hanem ugyanez zajlik más terekben és miliókben is, ha épp hangoltsága olykor más is lehet... Éppen 160 éve, 1859-ben Párizsban jelent meg Liszt Ferenc *A czigányokról és a czigány zenéről Magyarországon* című munkája. (Két évvel később, 1861-ben Pesten is – Heckenast Gusztáv nyomdájában, 328 oldalon).

Régi vita, sokszoros emlékkép s még több felértékelő gesztus veszi körül Liszt életművében a magyar zenei örökség, a nemzeti jegyek alkotói önkifejezésbe átvitt elemei, valamint a korszak nemzetiségi látképei közötti arculatváltozásait.

Keletkezése idejétől még sokáig és sokan úgy vélték: jobb lett volna, ha meg sem írja. Kortársai hol mély ellenérzéssel, hol támadó indulattal, megint máskor dacos hevülettel fogadták munkáját, melyet Liszt maga is megszenvedett. A befogadói háttérből talán elég két részlet is: Simonffy Kálmán,

akit Liszt mindig kedvesen szóra méltatott, a következő levelet írja a megjelenés alkalmából egykori példaképének: „Uram! Mit művel Ön? Mit ír azon röpiratában, melyet magam ugyan még nem olvastam, de melyből az összes magyar hírlapirodalom idézi a következő helyet: »a magyar zene nem a magyar nemzeté, hanem a cigányé«. Nagy Isten, mily ámtás! – A közvélemény Ön ellen van, s íme tudósítom, hogy meg kell Önt, mindazon szigorral, melyet érdemel, cáfolnom. Nagyon sajnálom, hogy Ön ellen kell írnom, Ön ellen, ki hozzám oly jó volt. De hazafiúi kötelességemet nem mellőzhetem. Ezen pillanattól kezdve utaink eltérnek egymástól. Isten Önnel örökre! Simonffy Kálmán”.

Liszt akkori fájdalmas válasza (Augusz Antalhoz intézett levelében): „A cigányokról szóló könyvem körül csapott egész hűhó láttán úgy éreztem, hogy sokkal inkább magyar vagyok, mint a magyarmániások...”

A mániásság (vagy magyarság?) később sem sokat változott... Csupán idézetképpen egy szakíró klasszikustól: „1859-ben Párizsban jelent meg már említett könyve a cigánykérdésről. A sajtóban heves támadások indultak meg ellene, könyvét cáfolatok követték, melyekkel szemben ő védekezett, de egyúttal enyhíteni igyekezett azt, ami magyar nemzeti szempontból abban bántó volt. Mondják, hogy a könyvnek a magyarokra nézve legbántóbb pontjai nem is annyira neki, mint inkább akkori munkatársa és élettársának, egy főrangú hölgynek, tulajdonítandók. Ebben a hangulatban új erőre kapott a vád, hogy Liszt nem tud magyarul; feledték, hogy abban a korban, amelybe az ő fiatalkori működése esett, voltak magyar hazafiak, akik életüket és vérüket áldozták fel a hazának, a nélkül, hogy magyarul beszéltek volna. [...]

Örömmel tapasztaljuk, hogy azzal a törekvéssel szemben, mely Liszt Ferenc magyarságát egészen elfeledtetni, vagy legalább elhomályosítani igyekezett, újabban mind általánosabban elismerésre talál az az igazság, hogy Liszt Ferenc nemcsak magyarországi származású, hanem mint művész és zeneszerző is magyar volt. Csodálatos alkotásai sokszorosan magukon viselik a magyar nemzeti jelleget. Viszonya nemzetünkhöz hosszú élete folyamában többször változott; nem az ő részéről, hanem inkább nemzetünk részéről. Sokan rossz néven vették neki, hogy a magyar nyelvet nem bírta és hogy hazájában nem élt; egy műve pedig éppenséggel ellenségeket szerzett neki magyar földön, mert abban a magyar népies zenét mint nem a magyar népből eredettet, hanem tisztán mint a cigányok alkotását látszott feltüntetni” (Berzeviczy Albert, 1935).¹⁴⁸

A zeneiség és nemzetiség, magyar és cigány kulturális örökség témaköre azután a magyar zenetörténet számos elméletíróját, szakemberét foglalkoztatta, ennek áttekintő bemutatása most

¹⁴⁸ Néprajzi Múzeum, Kamarakiállítások 17. kötet, Budapest, 2011, 80 oldal, színes és grafikai anyaggal bőségesen megrakva...

nem szándékom, s vannak is, akik sokkalta jobban értenek ehhez. Amit mutatóba hozok, az inkább a kor mentalitástörténetének egy különleges fejezete és annak is társadalmi befogadottsága, élén a Liszt felvezette kérdések problematikájával, avagy inkább az erről „népi” és nemzeti örökségben megmaradt tárgyi kultúra emléanyagának albumával. 2011-ben ugyanis a Néprajzi Múzeum a Budapesti Tavasz Fesztivál keretében épp e Liszt-mű kapcsán mutatta be az 1861-es kötet (*Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*) közvetlenül a cigányzenére vonatkozó kamarakiállítását, azaz a LXVII. szakasszal kezdődő részhez kapcsolódó zene- és tánc-történeti aspektusára, valamint ezek képzőművészeti ábrázolására, tárgyi „lenyomataira” és vizuális örökségére épülő tudáskincset.

A kiállítás és maga a katalógus is Szuhay Péter és Pálóczy Krisztina munkája,¹⁴⁹ a közvetlen Liszt-tónust idézi fel bevezetőként: *„A személyes rokonszenvenek nem egy neme hozott már bennünket régóta a cigányok közelébe, és ösztönzi elménket, hogy részletesebben foglalkozzék velük és mindazzal, mi felvilágosításul és magyarázó szövegül szolgálhatott művészetökhöz, melynek sok figyelmet, gondot és tanulmányt szenteltünk. A cigányok emléke össze van fűzve gyermekkorunk emlékeivel, s annak néhány legélénkebb benyomásával. Később vándorló művészsé lettünk, s ők is azok hazánkban. Ők felüték sátorukat Európa minden országában, s századok kellettek hozzá, míg azokat bejárták, mi pedig százados sorsukat mintegy dióhéjba foglalva, néhány év alatt bejártuk azon országokat s gyakran idegenek maradtunk azon népekhez, melyeket meglátogatánk, mert mint ők, mi is az ideált a folytonos elmerültségben kerestük a művészetbe, ha nem a természetbe”*.

Az már a régi befogadástörténet része, hogy Bartók Béla akadémiai székfoglalójában is kitér e munka érdemeire és hibáira: *„Ma már mindnyájan tudjuk, hogy ennek a könyvnek teljesen téves az a megállapítása, amely szerint az, amit a cigánymuzikusok Magyarországon játszanak, sőt maga a magyar parasztzene is, cigány eredetű zene. Mindnyájan tudjuk, kétségbevonhatatlanul meggyőző bizonyítékok alapján tudjuk, hogy ez a zene magyar eredetű. További bizonyításra kár volna akár egy szót is vesztegetni”*. A kiállítás ugyanakkor tudatosan-vállaltan azt a reflexiós folyamatot kívánja tükrözni, ahogyan a cigány muzikusok körül, közreműködésükkel és hol ellenükre, hol velük partnerségben megkonstruálódik a magyar nemzeti kultúrába szervesülő „magyar” zene, legyenek előadói cigányok, követők, utánzók, imitátorok vagy gúnyolók akár. A szemléleti és értékrendi kiindulópont a Liszt Ferencre kétségtelenül erősen ható cigánymuzikus hatás. A katalógus és a kiállítás szemléleti összegzése is fölidézi a Szabolcsi Bence és Sárosi Bálint munkásságából jól ismert zenei folyamat előzményeit, így bizonyos cigány csoportok zenészi („hangászi”) specializálódását, zenekari felállítását, a hangszerek összetételét, a bandák létszámát a 18. század második felében. Ez a folyamat nemcsak a hangszerek és a

¹⁴⁹ Kerékgyártó István: *Szentandrassy István*, Roma Kincsestár, L'Harmattan, Budapest, 2007, 80 oldal + 5 grafikai lap

társadalmi kölcsönkapcsolatok „paraszi” szintjén zajlott le, de (mint ma már közismert) a legtöbb társadalmi közösség sehol sem „egyirányú” kommunikáció részese és formálója, hanem horizontális tudásminőségek, kézműves és iparos munkák, ízléskorszakok és divatok föl- és leágazóan is követték-kiegészítették egymást a társadalom „piramisának” rétegei között. A zenei stílusok és irányzatok 18–19. század fordulóján már uralkodó ízlése és stílusa a verbunk(os) volt, mely a (német eredetű) verbuválásból, a katonatoborzás fogalmi szótárából származott, s három legismertebb képviselője Bihari János, Csermák Antal és Lavotta János maradt, akikről könyvében Liszt Ferenc meg is emlékezik. Nem mellőzhető az ismertség okán a másik kulcsfogalom, a csárdás, mely a csárda szóból, az akkori mulatságok egyik legfőbb helyszínéről nyerte stiláris nevét és műnemi kategóriáját táncos, zenei előadásmódon egyaránt nyomot hagyó mivoltában.

S ahogyan a zenei ízlésrétegek vertikális kölcsönhatásai, ízlés- és stílusfogalmi áthatásai sem voltak mereven elválaszthatóak, e stiláris mozgások megtalálhatóak a zenepiaci rétegzettségben is. A katalógus sem mellőzi ennek ismertetését és gazdag tárgyi örökséggel teljes bemutatását: „Mindkét zenei stílus magyar táncként értelmeződik Liszt Ferenc és zeneszerző kortársai, sőt tanítványai körében is. Ennek esszenciáját fogalmazza meg Szabolcsi Bence a Magyar Nóták Veszprém vármegyéből című, nagy jelentőségű kiadványsorozatban, melyek célja például *»nem csak az, hogy a' kéziratokban lévő jelesebb Darabokat az örök feledékenységtől megmentjük és Magyar Compositorainkban a' szerzés és eredetiség lelkét felbuzdítsuk; hanem az is, hogy a' Nemzeti tsinosodást ezen az úton is gyarapítsuk, különösen pedig, hogy nyelvünket nem értő főbb rangú Magyar Dámáinknak [...] szíveikbe a' Nemzeti érzést ezenn a' tsatornán is betsepegtessük*”; épp ezért *„ezen világ elé bocsátott nótákban a Nemzeti Charactert kívánjuk [...] tündököltetni s a Magyarinak Muzsikabéli ügyességét a külfölddel is megismertetni*«. Majd: *„Az 1800 körüli évek korszakos fordulata a magyar zene történetében elsősorban azt jelenti s abból áll, hogy a „nemzet felismeri önmagát zenéjében s azontúl öntudatosan azonosítja magát vele, azonosítva egyúttal a zenét saját lényével, vágyaival s erőfeszítéseivel.*»

A zeneszerzés lelkületének stiláris stimulálása és a hovátartozás „fölismerése” mint a muzsikabeli „ügyesség” programja ez időben persze nemcsak nemzeti karakterjegyek elzongorázásából vagy nemzeti romantikus harmonizálásából állt, hanem jócskán és sokféle módon jelen volt a társadalom nem „compositori” szintjein is. Hogy a 20. században több fordulatot vett vitára utalva emlékezzünk itt „népnevelési”, „népművelési” vagy népismereti tudásokra is, mindez csak egy szegmenset tesz ki a társadalom válogatott „tündököltetői” köréből. Viszont nem kevésbé voltak jelen épp a már reprezentatív válni képes idősorban a névtelenül, de annál hatékonyabban is identitást megfogalmazó, hovátartozást a kézműves eszköztárral vállaló felfogásmódok, stíluskölcsonzések, szimbolikus

kommunikációk. Épp a nemzeti romantika indult abba az irányba, hogy a „felvilágosult abszolutizmus vezérelte közép-európai birodalmakban az uralkodóház és az egyre erősödő értelmiségi érdeklődés a birodalom népei – a rendeken kívüli különböző foglalkozási csoportok, az eltérő vallású és nyelvű közösségek – felé fordult”, vagyis a „nép” mint a fennálló rend szolgálatára rendelt tömeg „mintegy bevonult a nemzeti panteonba. Így volt ez kezdetben a cigányokkal is, mint a paraszttal azonos mód renden kívülinek tekintett csoporttal. Az első népismereti ábrázolásokon (grafikákon, metszeteken, nyomatokon) még nincs lényegi különbség a cigányok és a paraszttal, illetve más ’ősfoglalkozású’ és kézművescsoportok között. Az említettek egyre inkább bevonultak a festészet témái közé is, életképek, zsánerképek szereplői lettek...” – sugallja a katalógus, temérdek aprólékos mutatók kíséretében.

A nemzetállamok öntörvényű, egymástól független, de rendre egymásnak is feszülő szerveződési időszakában és „a nemzeti kultúra építményének 19. századi kidolgozása során azonban a hangsúly az idealizált nyelvi és vallási csoportra helyeződött, s akik ezen kívülre szorultak, ki is maradtak a nemzetépítés hivatkozottjainak sorából. Így maradtak ki a 19. század Magyarországon a nemzetépítésből a birodalmat alkotó népek közül a románok (az »oláhok«), a szlovákok (a »tótok«), és peregetek ki lassan a cigányok is. A 19. század közepétől Liszt kortársainak számtalan parasztábrázolásán, népi élet- vagy zsánerképén azonban megtaláljuk a cigány muzsikásokat is, akik éppen verbunkot vagy csárdást húznak a táncoló vagy mulatozó paraszttal, búsuló betyárokkal. A 19. század végére aztán önállóan is megjelent a cigány zenészek ábrázolása, immár paraszttal szerepeltetése nélkül, mint új ábrázolástípus” (5–6. oldal).

A kiállításban s így az annak közléslogikáját követő katalógusban is megannyi korabeli fekete-fehér grafikai illusztráció mutatja fel a magyar nemzeti kultúra (jóllehet térben is, társadalmi rétegződésben is behatárolt, mégis) jellegadó megjelenésmódjait, párban-kontrasztban a cigányokkal, akár XVIII. századi rézkarcokon, acélmetszeteken, később festményeken, zsánerképeken, újságdíszítéseken, könyvborítókön is. A kor népi és elit-értelmisége, amilyen példaképpen Liszt Ferenc, Barabás Miklós vagy Petőfi Sándor volt, meghatározó hatást (esetenként persze inkább „visszahatást”) gyakorolt a korabeli vizuális közlésmódokra és nyelvi akusztikájukra is, s közben mintegy a legkülönfélébb társadalomképeket formálták meg, vagy segítettek ezek önformálódásában (például Vörösmarty, Petőfi, Vajda János verseiben). Ennek mélyrétegeiben a nemzeti-nemzetiségi hovatartozásban karakteres jegyekkel jellemzett, etnikus mivoltukban szimbolikus eltérésekkel is önmagukat megjelenítő részkultúrák kaptak-kértek helyet. Így a „cigány”, vagyis a másféle zenei kultúráktól elkülönülő „magyar” zene és tánc, továbbá a cigányokról való gondolkodás, ábrázolásuk és jellemzésük, hozzájuk rendelt vagy asszociált jelképtárban, sőt ezekre épülő narratívák is roppant változatosságban jelennek meg.

A kiállítás a múzeum terében is szinte történeti és tematikus rétegzettségben volt látható, a katalógus is mintegy követi a mozgásívet. Az első szövegterek és vizuális értelmezéstörténetek az 1700-as évek grafikai anyagaival kezdődnek, aztán a zene- és tánc történet értelmezése révén műfajok, előadók, híres cigányzenészek, bandák, hangszerek és kották bemutatásával folytatódik a tárlat, majd Liszt Ferencnek és kortársainak idézetei, korabeli ábrázolások, litográfiák és nyomatok, kották és zenei kiadványok előlapjai segítségével vázolja föl a kevésbé ismert stílustörténeti materiát, nemegyszer a Zeneművészeti Egyetem kottatára s a Nemzeti Múzeum anyagával, vagy a vendéglátóipari örökség tárgyi és vizuális (helyenként konkrétan zenei) idézeteivel (a tárlaton ezt élményszerűvé tette három zenehallgató fülke, melyben a verbunkosok, csárdások s az ezek inspirációit őrző Liszt-művek válogatása volt hallgatható). A kiállított hangszerek a 19. század elejének, illetve végének cigányzenészek által használt zeneszerszámaikat idézik, a verbunkos-szerzők, a cigányzenekarok fotói több változatban is megjelennek az album oldalain. Jellegzetes kortörténeti adalék a katalógusban is a meghatározó időszak bécsi, német és magyar zenei hagyatékából vett kottaképek térben kiterjedt változatossága, a rapszódiai, „magyaros művek”, daloskönyv-részletek, zongora-kották motivikus gyűjteményének jelzése képekkel és képaláírásokkal, a stílusjegyek kölcsönhatásainak („cigányos hangsor”) jelzése, a „cigányos” vagy „népies” hangszerek (klarinét, tárogató, cimbalom) illusztrált története (24–35. o.). Erre következik a korai romantika, a szentimentális polgári ízlésvilágot szolgáló vízfestmények, rézmetszetek, népélet-ábrázolási időszakok szemléje (az orientalizmus hatása, a burjánzó utóklasszicizmus, a zsánerképes, táncos-mulatságos, polgári szalónos, kocsma-idillt megidéző, nemzeti-romantikus stb.), vagyis a 19. század jellegzetes cigányképét bemutató alkotások, a nemzeti romantika parasztábrázolásainak változatai láthatók sorban.

Nem pusztán e kiállítás, de a Szuhay Péter munkásságára alapvetően is jellemző cigánykutatói tematika kínálja a katalógus egy sajátos tónusát, a képtári és fotótári anyag változatos földidézését („honismereti” kultuszképek, olajfestmények, egészen a Munkácsy Mihály *Búsuló betyárjának* mellékalakjaiként feltűnő muzikusokig, vagy a fényképek sorában a falusi nagyjelenettől a vendéglői bandáig, zenepaviloni koncerttől a leghíresebb prímások festett vagy fotografált készletéig), és mindezek ábrázolástörténeti jelentőségének rajzolatáig nemcsak színpompás és karakteres készletet kapunk (42–66. o.), hanem teret nyer a kiállítási katalógus másik arculati motívuma is: a mulatás, a közös jóllét, a társadalmi közösségként átélt zenei örökség számos emlékanyaga, lenyomata, népi (elsősorban pásztorművészeti) használati tárgyak illusztrált készletén is megjelenő zenei és zenélési mintázatok stilizált életképeivel (a mulatozás tárgykatalógusa a 67–79. oldalon a mángorlótól a sótartóig, vetélő-orsótól a csanakig, a gyufatartótól a tükörfáig és cseréptálakig széleskörű és színes illusztrációt kínál). A látszatra vékonyka, de roppant műgonddal kialakított kötetet szakirodalmi bibliográfia zárja, mely az alkalmi érdeklődőtől a zenei hagyománykutatóig sokaknak kínálhat a

néprajzi tárgy történet, viselettörténet és kulturális kommunikáció területén is izgalmas áttekintést. Nem feledve azonban, hogy e prezentációs témakör stílustörténeten és ábrázolási korszakoláson túl egy társadalmi réteg, egy ismeretközlő leírásokban is sokszor csak felületesen vagy koncepciózusan jelen lévő szubkultúra zenei környezetéről és „előadóművészeti” vagy alkotástörténeti kölcsönhatásairól éppúgy szól, mint Liszt Ferenc magyarságáról vagy nemzeti zeneszerzői nagyságáról, az ezt vitató kulturális örökségről és az ennek ürügyén zenei közhelyeket vagy felületességeket („cigányzene”, „népi muzsika”, „roma folklórdivat” stb.) hangoztatni merész attitűdökről is árulkodik, érdemes belátni, mennyiféle osztályozás, oktatás, értékelés, mintakövetés vagy kulturális kölcsönhatás veszi körül magát a cigány zenevilágot és elbeszélő-leíró tudományos históriáját.

Szürreálison túli átélés világ – határáig és utána is

SZENTANDRÁSSY ISTVÁN EMLÉKÉRE

Színek és lények, társadalmi színterek és emlékezeti helyek, a megosztható vagy kommunikálható tudás köztes szférái a megnevezhető tartalmak ebben az emlékezésben. Többféle tudástér lendülete és rettenete, hol eltérő, máskor összekapcsolódó színterek adják a témák világát, s illusztráló vagy tónusalkotó színek a töltelék, amihez sokszor még keret is csak képzetesen tartozik. Fogalmi színek (persze árulkodóak), meg érzékiek (kihívóak és vádolóak), gondolatiak meg metafizikaiak, szakrálisak meg figurálisak, elbeszélhetőek és némák. Mind-mind olyan élettartományok, mikrovilágok, érzésterek, melyekben a forma és kép, a színterek és szereplők valamiféle résztvevőkre szűkíthető, nézőkből társat előhívó tartalmat hordoznak.

Épp ez eltökéltség, a mindenséggel vegyes csoportlét, „Az Univerzum unió Etikája” fogalmazódik meg abban az életműben is, melyről Kerékgyártó István irodalom- és művészetkritikus írt portrémonográfiát.¹⁵⁰ Hőse és főalakja Szentandrassy István, avagy inkább a kortárs reneszánsznak az az alkotó személyisége, aki nemcsak Madonnákat, piétákat, bohócok és torreádorok, testőrök és püspökök pompás báját varázsolja sötéten vöröslő dinamikába, de figurái Villon, a Biblia, Shakespeare és El Greco, Szindbád és Django Reinhardt látványvilágához illő gazdagsággal tündöklenek egy vészesen szuverén varázslat nyomán. Mindez akár végtelen távol is lehetne a figuralitás szürrealizmusától vagy a roma-romantika közhelyeitől, de lehetne ugyanúgy a lehetséges cigány lételem más léptéke is... Szentandrassy talán minden magyar cigányfestőnél dúsabb szín pompával és elemi természetességgel oldja cselekményességét a cigányság miliójébe. Az a patriarchális és szenvedélyes életvilág, amely sem irodalmi, sem tudományos felmutatáskor nem tud talán ennyire hiperrealista lenni, itt esetenként már a

¹⁵⁰ Kerékgyártó István: Szentandrassy István, Roma Kincses-tár, L'Harmattan, Budapest, 2007, 80 oldal + 5 grafikai lap

szürrealizmuson túli átélésvilágba kalauzol – mégis gyökereinél ott a cigányság tápláló természetessége, drámai marginalizáltsága, befordult boldogsága és feszülő robbanékonysága. Aligha illenék visszafogott érvekre építeni ezt a rövid emlékeztetőt vagy illedelmes fohászt, s elbeszélni jól temperált szavakra épülő összekötő szótárral a képek sistergő másságának hullámzásait, hisz másban volt ő otthonos. A megértő tudományosság legfőlegbb dadogva lenne képes a Hieronymus Bosch-ra, Picassóra, olasz reneszánsz nagymesterekre hangolt tematikát és kompozicionális eleganciát értékelni. A Péli Tamás tanítványaként önállósuló Szentandrassy a figuralitás és a szürrealizmus olyan intenzitását komponálja tematikus egészbe Villon balladái, párizsi női, Lorca Cigány románca, a tradicionalitás és a kulturális újjászületés klasszikus hagyománya kontextusában, hogy az ettől látszólag földrésznyire idegen cigány világok szinte csak kontrasztként férnek bele. Ugyanakkor minden figurája, minden tekintete, testszíne és indulata a Bari Károlytól, Holdosi Józseftől megismert világot, a Szász Endre vagy Gulácsy híres korszakát univerzálisan felülmúló színkezelési technikát és a saját sorsból, kisvárosi környezetből hozott természetélményt, lovakat, zöldeket, szeleket, sötétlő arcokat és tágult szemeket idéz.

A festő ötvenedik születésnapját köszöntő kötet (2007) a L'Harmattan és a Kossuth Klub olyan vállalkozása volt, amely a hazai legszínvonalasabb képzőművészeti albumkiadás igényességét tükrözi, Lugosi Győző sorozatszerkesztő vállalt célja volt továbbá, hogy a Roma Kincsestár a megőrzött cigány kultúra komponált látványvilágának felmutatója lehessen. Hasonló tónusokban, méltó mesterekkel ez csakis nagyívű vállalat, egy művészeti örökség egyik impozáns feldolgozása lehet majd... Most, hogy a minap elhunyt a festő (62 éves volt...), már semmi sem akadályoz bennünket abban, hogy másképp is tekintsünk rá.

Másképp annyiban, hogy létének és szorongásainak, álmainak és képzeletének állami gondozott életkezddéssel indult, versekkel-drámákkal-rajzokkal folytatódó, majd Péli Tamás hatására tárgyiasult cigány motívumokkal, de főképp portrékkal gazdagodó olajképeit immár úgy tekintjük, mint a megkésve fölismert cigány identitás mindmegannyi tüneményét: balladisztikus színeit, kihívó portréit, ősiségre épülő identításelemek mélyvilágait, égi ragyogásban és elbeszélő költészetben kiteljesedő lorcai-villoni tematikáit, Bosch-ra rímelő narratíváit talán lehet már összegzően átlátni és sokra értékelni. Mindaz, amit sugall, sikít, üvölt vagy fájlal, összharmóniában vannak az Angyali Üdvözlés Kápolna tónusaival, az expresszív és drámai, feldúlt és megalázott, zaklatott és áldozatosra váló egész szenvedés-habitussal. Miközben végtelenül „tárgyas” elbeszélő, a tónusok és portréhátterek beszédes indulatossága majdnem a reneszánsz belső békéjével ellentétes összhatású. Madonnái ikonszerű búvkörrel pompáznak, szélfúttá hegygerincen tépázódnak, érzelmi szakadékok között lebbennek át, óriásai védőn ölelik át az esendő emberiséget, paripái pegazusok szárnyán simulnak a végtelenbe, s mindez fénylő pompával szomorú, derengő vagy hars fénnel együtt is megejtő.

Képeiből nemcsak München, Prága, New York vagy Bécs vásárolt, s nem csupán a Roma Parlamentet díszítik, de bélyeg is készült, a Néprajzi Múzeum is gyűjteményébe válogatta, Kossuth-díjas is volt, festett az *Angyalok nyelvén*, a *Cigányrománcok* hangján, a mágikus realizmus és a szürreális pasztoráció hangnemében is. Nem volt érthetetlen, sem a szükségesnél és igazságosnál provokatívabb. Őszinte volt és felháborodott, méltóságos és fájdalmas is.

Nehezebb lesz nélküle a föld, avagy a földi lét, a roma hogylét, az egyetemes értelme mindannak, ami még van.